

vállalná ezt az írást. A tanulmány záró sorai pátosszal kérik és követelik az otthonhoz való jogot. „A rögöket hívjuk tanúságul” – mondja, azok jóérzésére apellálva, akik értenek a szóból, akiket meg lehet győzni, akik nem állhatnak ellent a mélyről fakadó érzéseknek. Ilyen emberek mindig voltak e hazában, de a hatalom, a fegyver nem az ő kezükben volt. Ezért kerekedhettek fölül

negyvennégy végére azok, akikkel szemben már nem az otthonhoz, hanem az élethez való jogot kellett – vagy kellett volna – védeni.

Tragikusan szép vallomásnak tartom Vihar Béla írását, óhajtva, hogy a tanulmány írása után történtek miatt se múljon el a magyarság iránti bizalom, amely ezt a művet áthatja.

Vihar Béla /

ZSIDÓK A MAGYAR TÁJBAN / 1942

A néppel való találkozás élménye indította el az alábbi szerény sorokat, s amíg más közösség gyermeke ennek kapcsán megsimogathatja a földet, lehajolhat a mezők göröngyéhez, amelyen apái járván, életük értelmét beleszántották az omló rögökbe – én csak az ódon pultukat simogathatom meg, a szűk szatócsboltok elkorhadt állványait, amelyeken cukor volt, liszt és só. . .

S amíg más népnek fia ősi múltjának színhelyét gabonatórnyok suhogó tengere fölött vagy akár kastélyoknak udvarain idézheti – az én lelkem a falusi zsinagógák megkopott falai közé száll, vagy sűrű betűs, sárgult könyvek közé, hogy tovatűnt árnyaikat elevenítsem. . .

Ugyanekkor e tanulmány célja nem egy történelmi vonalnak megrajzolása – amelyre nem is lennének hivatott –, hanem csupán igénytelen pár utalással rámutatni azon vonatkozásokra, melyek a magyar zsidóság sajátos arculatát kialakították, de legfőképpen azokra a rétegződésekre, típusbeli megnyilatkozásokra, amelyek a magyar táj különböző területein alakító hatásukkal a hazai zsidóság változatos kaleidoszkópját hozták létre. Egy-két halvány sugárral tehát a magyar táj földrajzi struktúrájában a zsidó közösség képét kívánom megvilágítani – talán azt, amely már csak *volt*, és amelyet emlékeink lírájában keresztül őrizünk el nem múló fájdalommal, mint emlékezést és álmot, múltunk romjain. . .

[I] A SZARMATA ALFÖLDTŐL A TISZA VÖLGYÉIG

A magyarországi zsidóság két egymástól elütő rétegből áll. Ez a különbözőség nem csupán tájbeli, hanem bizonyos értelemben történelmi, gazdasági és kulturális vonatkozásban is megkülönbözteti egyik réteget a másiktól. Önként adódna a meghatározás, ha a történelmi Magyarország *északkeleti, keleti* tájain élő zsidóságot kelet-európai zsidó életformájánál fogva az úgynevezett *keleti zsidó*, míg a *nyugati* részen lakó nyugat-európai sajátosságú zsidó néptömböt a *nyugati zsidó* kultúrkörhöz soroznák. Ha durva általánosítással ez a felsorolás nagyjából meg is felel a tényeknek, a valóságban korántsem ily egyszerű. Bizonyos azonban, hogy a történelmi

Magyarország északkeleti területén, a Lengyelországgal, Bukovinával határos részekről kezdődőleg egy, a maga nemében egységes sajátosságú zsidó népréteg él, amelynek települési vonala megtörik a *Szepesség* és a *Hernád völgye* vidékén, belenyúlik a *Tisza északi folyása* mentén elterülő síkságba, s *Szatmár, Szabolcs, Hajdú vármegyén* át eléri legnyugatibb pontját, illetőleg egy átalakult arculatú alföldi zsidóságban folytatódik kb. a Duna vonulatáig, míg déli irányban haladva magában foglalja *Erdélynek* egészét. A keleti zsidóságnak ez az elhelyezkedése – amelynek jellegzetességéről majd az alábbiakban szólnunk – egy-egy távolabbi tájban is elszórt szigetként megtalálható, mint példának okáért Pápán, Pakson stb., amelyek egyébként eredetileg nyugati zsidó települések voltak. Mindazonáltal állítható, hogy a Püspökladány-Karcag közötti tájrésztől keletnek haladva fel az ErdősKárpátok völgye felé, széles észak-dél síkban, az orosz szarmata alföldbe veszően, Szibéria hómezőin, a Csendes-óceán partjáig, ezer és ezer kilométereken keresztül az úgynevezett keleti zsidóság nagy néptáblája húzódik, melyben csak elenyésző szórványként található a más jellegű (krími, kaukázusi stb.) zsidóság. E kb. 6 millió főre tehető zsidó tömeg letelepülési vonala párhuzamosan fut a szláv néptenger hullámaival, amely Ázsia távol-keleti térségein és itt a magyar Alföld keleti peremén ér csak véget. Hazai letelepedésük múltjáról csupán homályos adataink vannak, minthogy az első országos összeírás 1735-ből származik. Eszerint a zsidóság *nagyobbik* része – a jelenlegi állapottól eltérőleg – az ország *nyugati* részén, a *Duna* mellékén és az *északnyugati felvidék nyugati* tájain lakik. E települések lakói azonban nem közvetlen kelet-európai jellegűek, hanem a *nyugati zsidóság* kultúrköréhez tartoznak. Feltehető azonban, hogy a keleti származású zsidó réteg hosszú évszázadokra visszamenően lakja a fent jelzett területet, jelentősebb számban mégis a 18. században kerülhettek ide, amidőn Lengyelország felosztása, valamint a későbbi orosz pogromhullámok sűrű rajokban szorítják őket Magyarországra felé. Oklevél tanúskodik például arról, hogy már Zrínyi Ilona zsidónak ad bérletbe földet Munkács környékén. A történelmi Magyar-

országot felölelő legutóbbi népszámlálás (1910) adatai szerint a hazai zsidók 43,5 %-át képezik. E keletinek nevezett zsidóság mélyebb népi öntudatot hord magában, és nem szakadtak el azok a gyökerei, amelyek a népi közösség talajához kapcsolják. Bezárt körében a maga nyelvét őrzi, a németbe szőtt lengyel, litván és héber idiómát: a jiddist, őrzi dalokat, fájdalmainak és reményeinek énekeit, hangulatokat és szokásokat, melyek népiségéből virágzottak ki szláv színekbe ojtottan; és melankolikus regéiben Dávid király csengő trojkán száguld a kárpáti télnek misztikus ködén keresztül. A hegyek közötti zsinagógáikban istenük mellett békésen megférnek ők maguk is, istenük mellett, aki maga is egyszerű, szegény és száműzött a földön, kinek öröme telik az ő zsidócskáiban, ha pálinkát hörpintenek, miután jól adták el az árut a városban. Nagy tömegekben jobbra proletár kiszidók ők, akik együtt vágnak fát a ruténakkal, szántanak és vetnek, fuvaroznak, vagy tengődő suszterek és szabók, örök kötöttségben az anyaggal, valamint mély sóhajjal és sok-sok gyermek gondjaival. Felettük húzódik egy gazdaságilag emelkedettebb réteg; a korcsmárosok, bérlők, kereskedők csoportja és itt-ott a városokban egy-egy szatócsnábob, aki homályos boltjából messzi vidékekkel, talán szomszédos országokkal is kereskedik, s mindjobban kiélesedik osztálybeli különállósága szegény és nyomorgó zsidó környezetétől, a városokban lumpenproletárokká züllyött koldusoktól, kéregetőktől, a luftmenschek bizonytalan sokaságától. De szellemi és társadalmi életük színhelye közös; és ez a templom, amely az imádság helye mellett egyben népház, kultúrház és iskola is, ahol a valóság és a hit országa még nem vált ketté. Isten itt meleg és megnyugtató adottság, ott él a csillagokban, de a petróleumlámpás pultok felett is.

A környező világ múlt árnykép, míg az igazi hon titok- és szentségteli, kulcsa ott van elrejtve a Tan betűi között vagy az imádságtól kicsordult szívekben, hogy általa a sorsnak tudói lehessenek, akik királyok még akkor is, ha ruhájuk ágtól szaglatott. E spirituális beállítottság szülte szellemiségük legeredetibb megnyilatkozását, a hászidizmus mozgalmát, amely óhéber próféta extázisán túl a szláv lelkiséggel is rokon. A hászidizmusban épp úgy izzik – és a hasonlóság nem véletlen – Tolsztoj és Dosztojevszkij istenkeresése, a megigazulás parázsló sóvárgása, amely elhívja a muzsikot, hogy a nyomorultak és elhagyatottak vigasztalója legyen. Ugyanez az érzés – bár más történelmi eredők révén – lángot gyújtott a keleti zsidóságban is, hogy a máramarosi szatócs elhagyja családját, és a nagy rebbének közelségében megszentelje önmagában az Istent, önmagában a világ szenvedéseit. Így veszi nem egy helyütt a feleség magára a létfenntartás terhét, hogy férje távol a realitásoktól a Talmud, a kabbala és a zsoltórok birodalmában követhesse halott mesterek lábnyomait. Különös világ ez, amely a Kárpátok völgyeitől a tiszai füzesekig és a nagyállói akác sorokig a zsidó lelkület furcsa fényében világol, kusza babonákkal és mély böl-

cessséggel. A Kárpátok falvaitól a magyar Alföldig egy hófehér szakállú, kék szemű ember árnyéka húzódik: Balsémé – aki a zsidóság Assisi Szent Ference és Rousseau-ja is egyben. Külön világ! Tanházak rembrandti metszésű arcokkal, a szellem hatezeréves arisztokratizmusának sápadt gyertyasugaraiban, másrésztől zsidó parasztok, teherhordozók, kalmárok; széles társadalmi skála, amelyben a hihetetlen nyomor felületén néha hiú csillogás foszforeszkál. – Ugyanekkor az adott társadalmi állapotnak megfelelően a módosabb zsidót vállalkozói hajlama és vitalitása a birtokos osztály közelébe hozza, ahol a mozdulatlanóságban pezsdülést teremt, de e szerepével egyben itt-ott szembe is kerül a parasztság osztályérdekeivel, amely sötét tekintettel néz a vaskerítéses kastély felé, ahol együtt magasodik feléje két arc: az úré és a zsidóé. A *fizikai* munkát végző kiszidóban azonban osztályosát látja, aki, miként ő, hajnaltól éjszakáig küzd a kenyérért, amely ugyanúgy száraz, szűk és verejtékből süttött. E keleti zsidó arculat egy módosult típusával találkozunk mind sűrűbben a Hegyalja mentén. Bár fenntartotta ugyanazokat az életformákat, mint például a kárpátaljai zsidóság, de ennél néhány árnyalattal urbanizáltabb. A természetközelség mámora e tájon ellankad, hogy végül gettóspleennel és pedáns ritualizmussal keveredjen. Az eredeti hászidizmus virágos fájáról itt lehullóban a szirmok, és a huszti költőlelkű hászidból Sátoraljaújhelyen vagy Mádon, immár törvénykutató jogász lesz; az ősi vándor, az Úr 613 ósvényén.

A keleti zsidóságnak az előbbieken vázolt lelki egységét meglazította mindenekelőtt a városokban az asszimiláció folyamata, amennyiben a polgáriassultabb réteg egy részének igényeit már nem elégíti ki apák életének gettósínvonalára, és a jesivák ablakain keresztül megejti őket a világi kultúra megismerésének vágya; kitörni a hászidizmus bódulatából, vagy az ortodoxia „négy rőf”-je közül. Az út két irányba ágazódik: egyik a népi ségtől való elszakadásához vezet, gyökereinek megtagadásához, hogy egyénileg is átélje azt a folyamatot, amelyen a zsidóság nyugati csoportja ment keresztül az elmúlt században. Népi sajátossága felekezeti jelleggel szublimálódik, valójában pedig gyermekkori élményei és emlékeinek kegyeletes ápolásává, meghatott merengéssé a péntek esti gyertyák előtt, amit egy már elporladott zsidó asszony, az édesanya gyújtott meg egykor, valahol az Ung-parti kicsiny házikóban. Ez a hangulat a táplálója az itt feltalálható haladó hitközösségek létének. Sokan azonban ezen az úton a teljes megtagadásig jutnak el, gyűlöletes haraggal múltjuk felé, ahol bölcsőjüket – úgy vélik – tudatlanság és szegénység vette körül.

Addig a másik út, az újabb, a keményebb, napjaink ifjúságának mind gyakoribb útja – az idő parancsolta út –, amelynek végén Cion hegye feltámadt dicsőségében ragyog, s míg az apák ősi önváddal hamut hintenek fejükre, ők fiatal heroizmussal kívánnak építeni verejtékből, vérből, a régi földön új történelmet.

Erdély területén – ahogy már fentebb is utaltunk rá – ugyancsak a keleti zsidó kultúrkörhöz tartozó tömegeket találjuk. Az eredeti letelepülők azonban a Spanyolországból származó szefárdok voltak, akik a 17. században, a török hódoltság idején vándoroltak be a Balkánon keresztül. A későbbi lengyelországi és a moldvai keleti zsidó beköltözés az elsődleges szefárd-spanyol réteget feloldotta, illetve ennek egy része a törökök visszavonulásával a nagyobb biztonságot nyújtó mohamedán hatalmi területre távozott. Az ósmag kétségkívül szefárdokból állt, amire a Magyar Zsidó Oklevéltár több adata is bizonyít. Az első ilyen hitközség Gyulafehérváron létesült, ahol még a 18. század elején szefárd származású vezetőség volt. Bethlen Gábor 1623-ban ad engedélyt a törökországi zsidók, tehát szefárdok letelepülésére. Péchy Simon kancellár, aki a „zsidózó” szombatos szekta követője és hirdetőjeként is ismeretes, az általa szerkesztett imakönyvében a szefárd liturgia imarendjét vette mintául. Amikor Lengyelország belső válsága, valamint az oroszországi üldözések zsidó lakosságukat dél, illetve nyugat felé sodorják, Erdély zsidóságának szefárd jellege is elvész, bárha a keleti zsidóság egy csoportja az eddigi úgynevezett askenázi rítusát a szefárdokéval cseréli fel. Ehhez a keleti zsidó kultúrkörhöz sorozható – amire szintén rámutattunk – az egész alföldi zsidóság, noha a kutatások szerint már nyugat-európai származású csoportok is telepedtek le, főképpen a Duna–Tisza közén, Szegeden, Aradon, Nagyváradon például az első zsidó letelepülők nyugatról származnak.

Amíg az Alföld keleti peremén (Szatmár, Bihar, Hajdú, Szabolcs vármegyék) a keleti zsidó életforma bizonytalan jegyeivel találkozunk, nyugatabbra haladva, az alföldi gazdasági, társadalmi és etnikai adottságok a keleti eredetű zsidóságban egy újabb arculatot alakítottak ki. Az eddigi szláv és románok lakta területet felváltja az agrárjellegű magyar népiség. Itt a zsidóság is fokozatosan ehhez módosult, és létrejönnek azok a zsidó közösségek, ahol egy-két nemzedékkel ezelőtt még teljes keleti vonások fedezhetők fel, de már az apáktól a fiakig nemcsak generációs, hanem egész kultúrváltási folyamat is lezajlott. Valahogy itt az a földrajzi vonal, ahol a zsidóság *népmivolta* tájbelileg is felbomlik, és csupán *felekezeti* meghatározás lesz. E területen kezd el törpülni a gettófal, hogy alig egy-két téglában maradjon meg, amelyből templomokat emelnek az apáktól örökölt hagyományok ápolására. A módosulásokat feltűnően jelzik éppen a templomokkal kapcsolatos vallásbeli árnyalatok. Amíg a keleti zsidóság tömbje az egyes városokban található kisszámú kivételtől eltekintve: ortodox, addig az Alföld keleti részétől kezdődőleg nyugat felé, az asszimiláltsággal párhuzamosan mindinkább sűrűsödnek a haladó irányzatú kehillák. E folyamat gazdasági, társadalmi és kulturális okoknál fogva a városokban kezdődik. Jellegzetesen észlelhetjük ezt például Nyíregyháza és Debrecen vizsgálatánál, ahol

még a keleti zsidóság életformái bontatlanul tapasztalhatók. Ugyanekkor e két város már haladó jellegű hitközséggel is bír, míg környékén tömött sorokban ortodox szellemű csoportosulások vannak. Karcag után azonban egymást követik a „neológ” kisebb-nagyobb helységek, ami összefügg a zsidóságtól való kulturális elszakadás, valamint a gazdasági biztonság tényével. Mindez kb. 150 esztendő múve. Ezt megelőzőleg a városokból még ki vannak tiltva, és falvakban földesúri birtokokon élnek mint árendások, házalók, pálinkafőzők stb. Az első szervezett hitközségek bizonyíthatólag a 19. század első felében alakultak.

De ez a tájterület a magyarsággal való együttélés következtében kiformalta azt a méltán „mokány zsidó”-nak nevezhető érdekes típust, amely mind külső megjelenésében, mind temperamentumában az alföldi magyarnak tükörképe. Itt találkozunk azokkal a zsidó Túri Dani-szerű bérlő kisgazda-magyarokkal és kálvinista szilajságú lókereskedőkkel, akik pitymallatkor táliszt öltének bekecsük fölé, s utána, ha éppen kell, pusztá kézzel fékezik meg a garázda tehenet. A földhöz és a paraszti élethez való asszimilálódottság e típusairól a magyar Alföld kánikulai napsütése leburnította a gettómúlt minden sápadtságát, és olybá tűnik, mintha őseik nem is kánaáni pusztákon meditáló pásztorok, hanem lovas törzsek pogány fiai lennének. Természetesen ez a típus *elsősorban* a zsidóságnak abban az osztályában található, amelyik a mezőgazdasággal közvetlen kapcsolatban van. Erre a szó szerinti értelemben is ám-háárec paraszt-zsidó rétegre épült a kézműiparosokból, de főként kereskedőkből álló *kispolgári osztály*, amelyik az alföldi község társadalmi keresztmetszetében az úri hivatalnokosztály után következik. Ennek élet-színvonalával erősen tartja is a versenyt, úgyhogy ilyen viszonylatban a zsidóság nem csupán hitfelekezeti, de egyben szociológiai meghatározás is: a hiányzó polgári középosztály betöltője. Az apa még a mellékutcában árusít élesztőt, fia a főutcán boltos, majd ennek gyermekeiben fokozatosan továbbfejlődik a felfelé való törekvés energiája, hogy a következő nemzedékben már az értelmiségi középosztály létrafokát érje el; akik ügyvédek és orvosok lesznek a világháború előtti idők liberalizmusának aranyugaraiban. Zsidó mivoltuk a hitközségi élet malom alatti ügyeivé devalválódik, a „kölecolás” és elnökválasztás béka-egér harcává, amely mögött az ifjúkori hittanórák unt emléke az egyedüli tartalom, avagy egy-két elszáradt szólam Törökszentmiklóson és Szajolon a prófétákról, valamint a kiválasztottságról a szentesi kaszinóban.

A millenniumi évek fákljai ekkor még fennen lobognak: a felekezeti harmónia vágyálmában Mózes és Árpád találkozik a Hármashalom csúcán. Az optimizmus pátoszához az épülő gyárak zakatolása adta a ritmust, amelyben ott lüktetett a zsidóság erőfeszítése is. Amikor századok mulasztásának pótlásáról volt szó, elől járt a téglahordók között, és a magyarság legszebb álmait álmodta, és az illúziótelt évtizedekben már-már elfelejtkezett a hatezeresztendő sorsközösségről. De

nem is véletlen, hogy e korszak legünnepeltebb magyar költője a litvániai kántornak unokája, Kiss József lesz, akinek zsidó hősei valójában alföldi parasztok, és kennek szólítják akkurátusan egymást, még ha kaftánban járnak is. Ekként alkot e zsidóságból az asszimilálódás őszinte vágya lelkes patriotákat, hogy atyáik megáhitott messiása most már a turini remete legyen.

A nemzeti gondolat útján így jut el intellektueljeinek egy töredéke a magyar nép és föld szociális kérdéseire – vagy a keresztelőmedencéhez.

Az alföldi zsidóság e társadalmi és kulturális sokfélesége erősen megosztottá teszi egységét, úgy, hogy a magyar vezetőosztály mellett nincs még sehol oly éles hierarchia, az egymásfölöttiség és –alattiság oly szigorú szemmeltartása, mint éppen a kisváros zsidói között, ahol a négylovas hintón robogó dzsentri az eszmény, vagy a keleti zsidó fürge eszű fiskális fia, aki zergetollas kalapban együtt vadászik a vármegye nagyságos urival.

[III] A NYUGATI ZSIDÓSÁG HÍDJÁNÁL

A *Duna–Tisza* között az alföldi zsidóság egy másik tájbeli típussal keveredik össze, azzal a nyugatinak nevezett réteggel, amely először telepedett le hazánk területén. Ugyanis a zsidóság kapcsolata e földdel visszanyúlik a messzi évezredeknek abba a távlatába, amikor még a Dunának partjain római légionáriusok alkottak hadi és kereskedelmi telepeket, s apró lovaikon jaszig és avar harcosok bukkantak fel Pannónia nádasaiából. A 3. századból eredő esztergombeli sírkőlelet belekarcolt menórájával, mint hétágú szimbolikus fa, hirdeti, hogy gyökereink az idők mélyén keresztül e földbe fonódnak, és itt jártunk az Iszternek vizénél telepesként vagy kalmárként már akkor, amidőn a népvándorlás nagy színjátékának hősei még Ázsia fennsíkjain élték a nomád társadalom kezdetleges életformáit. E tájjal való kapcsolatban új fejezetet jelent a honfoglaló magyarsággal együtt megjelenő kazárság, akik közül a feltevések szerint az előkelőbbek csoportja zsidó hitre tért át. Bár ilyen vonatkozásban a múlt tudományos tisztázása még feltárássra szorul, de amennyiben az eddigi megállapítások helytállóak, akkor ott kell, hogy keringjen az ő vérük is a magyar zsidóság biológiai alkataban. Valószínű elkeveredésük a Nyugat-Európából későbbben ide került zsidó csoportok körében történhetett, akik területileg a *Dunántúl*, *Kisalföld* és az *északnyugati Felvidék* nyugati határa mentén laktak. Amikor az Alföldön még aligha voltak zsidó közösségek, itt már jelentős számban fellelhetők. Így 1050 körül Esztergomban már zsidó község van.

A középkorból származó adatok tanúskodnak a határszéli Sopron, Pozsony, Nagyszombat, a Duna menti Győr, Tata, Székesfehérvár zsidó lakosairól. Még a múlt század elején is e területen lakik a hazai zsidóság nagyobbik része. Annak idején számbeliségét jelentősen növelte III. Károlynak az a rendelete, hogy az osztrák örökös tartományokban a zsidó családoknak csupán egy

fiúgyermeké nőszülhetett. Mivel pedig ez a törvény Magyarországra nem vonatkozott, az ifjabb testvérek Cseh–Morvaországból, Sziléziából tűzhelyet alapítani ide vándoroltak. Az emancipáció kezdetéig főúri vagy egyházi védett birtokokon alakulnak ki a kisebb-nagyobb kehillák, ahol szatócsokként, vándorló árusokként vagy mint regália-bérlő „házi zsidók” keresik meg kenyérüket. A kialakuló kapitalizmus a Dunántúl és a Felvidék ipari, kereskedelmi adottságai révén, a városok német, illetőleg görög és rác polgársága mellett a zsidóságban találja meg első pionírjait. Így lakja e tájat a hazai zsidóság legpolgáriusultabb csoportja, amelyet polgári életszínvonal és a nyugati formák tisztelete jellemző. Ő a keleti zsidó irigyelt – de sok tekintetben megvetett – gazdag testvére, aki átlépte Európa küszöbén. A kárpátaljai vagy erdélyi proletárzsidó és az alföldi bérlő paraszti zsidó arca után itt tűnik fel mind gyakrabban a jobbára német kultúrájú, eredendően német anyanyelvű patriciusi kereskedő zsidó arc – és a tisztos patinájú hitközségek, Sopron, Nyitra, Nagyszombat, Liptószentmiklós, Eperjes stb. sok otthonában Heine, Goethe, Schiller könyveit őrzi a biedermeier faragású szekrény. A Dunántúl és a Felvidék zsidóságában két árnyalat lelhető fel. Az egyik a főként tót vármegyékben élő, Németországból, Cseh–Morvaországból és Sziléziából származó réteg, amely szemléletében szabadelvű hajlandóságú, míg a másik a Dunántúl – Kisalföld nyugati határszélén lakik, a nyugati ortodoxia konzervatív szellemű közösségeként. A keleti zsidó zaklatottsága, érzelmi túláradása, mohó és verejtékes gazdasági küzdelme itt a nyugalom nemes rendjévé halkul, nyugati értelemben gondolt úri tónussá, hol a zsidó buddenbrooki nemzedékek kereskedői arisztokráciája virágzott, és nagy hírű családok alakultak, terjeszkedtek és alkottak, megjelenve vállalkozó hajlamú, értelmes fiaikban egyrészt Bécsben, másrészt Budapesten. A magyar zsidóság legtöbb szellemi és közgazdasági értékű egyénisége e nyugati származású rétegből ered. E zsidóság lelki életéből hiányzik az az érzelmi izzás, amely a keleti zsidóban a valóságon túli világ szomjazását váltotta ki. A vallásos élet formái ezért mind a neológia, mind az ortodoxia körében kimértek, nyugodtak és rendezettek. Megnyilvánulásaikban és tartalmuk mögött nem a misztika heve, hanem az intellektus geometriai zártsága van. Míg a keleti zsidó lelkiségét a középkori bibliakommentátorok és Balsém – nyugat zsinagógáit Mendelssohn vagy a racionalista ortodox Hirsch Sándor Rafael szelleme tölti be. Rítusaikat pedig zárttá és határozottá teszi a nyugat-európai keret és fegyelem. Ezért van, hogy a *Sulhán Áruch* mellett békésen fér meg a századvégi két tudományos „hérosz”, Grätz és Häckel műve vagy a morenu-oklevél és az egyetemi diploma. Világhírű központként emelkedett ki patinás gyülekezetei közül ama Pozsony, amely apáink idejében az a Jeruzsálem volt, ahol „hit és kultúra” lépett frigyre, és a jesiva oktatói cilinderben és ferencjózsef-kabátban ütötték fel a soros talmudi leckét. Kultúrtörténetileg is érdekes az úgynevezett Hét-község – Seva

kehilót (Kismarton és környéke) – települési múltja, amely egy élénk, színes és hagyományhű gettószerű élet megmaradt emlékeit őrizte egyes utcáiban, épületeiben – legutóbbi napjainkig. A nyugati zsidóságnak e vázolt letelepülési területe valahol a Hernád folyó tájékán találkozik a keleti zsidó néptömbbel. Több-kevesebb határozottsággal e folyó völgye – a Szepesség vidéke –, egy Kassa felett áthúzódo és a Hegyaljával párhuzamosan futó vonal az, ami e két típus földrajzi határát képezi. Méltán fölvethető a kérdés, hogy miért éppen itt jött létre ilyen éles geográfiai elválasztódás. Grünwald Fülöp szerint ennek oka az, hogy a keleti és nyugati zsidóság terjedését, illetőleg a határok egymásba való olvadását megakadályozta az a körülmény, hogy az itt elterülő bányavidéken (Zólyom, Bars, Hont, Gömör vármegyék) nem engedték meg a zsidók letelepülését. Így létesült választóvonalként ez a földnyelv, mint a két zsidó kultúrtáj elválasztója. A jiddis népnyelv szintén meghatározta e kettős különbözőséget, amennyiben a nyugati zsidót „Oberländer”-inek, a keleti zsidót pedig „Unterländer”-inek nevezi; még akkor is, ha az előbbi például a délen fekvő Nagykanizsán, utóbbi a térkép síkjában felső területen, mondjuk Máramarosszigeten lakik. A két fogalom más-más kultúra hangulat- és élményanyagát fejezi ki jelentésében.

*

Amidőn így általános nagy vonásokban felvázoltuk a hazai zsidók tájbeli elhelyezkedését és főbb meghatározó jegyeit, egynehány szóval utalnunk kell még azokra a karakterisztikus városokra, amelyek éppen azokon a *találkozási* pontokon fekszenek, ahol az egyes tájrészek zsidósága *összekeveredett*. Nincs terünk e zsidó vonatkozások és sajátos megnyilvánulások bővebb kifejtésére, így csak megemlítjük – kiragadva a fent említetteken kívül még egyet-kettőt – a keleti, nyugati és alföldi zsidóság érintkezési pontján elterülő *Miskolcot*, ahol a különböző rétegződések egymásmellettsége, valamit gazdasági szerepe élénken szemlélteti a hazai zsidóság összetételét. Nyugat és kelet zsidó eszmeáramlata annak idején itt hullámszórt a legnagyobb erővel, és nem véletlen az sem, hogy a magyar irodalom első zsidó

művelői (Heilprin, Ormódy, Bródy Zsigmond) e város gyermekei voltak. Érdekes zsidó városrajzul adódna az erdélyi, alföldi és a par excellence keleti zsidók világháború előtti zsidó *Nagyvárada* a „Körös-parti Párizs” – zsidó intellektueljeivel, ritmusával, színeivel és életekkel, amelyek szárnyakat bontottak a Balkán és Európa kapujában, ahol misztikus rabbik és francia költők dal-lama kavargott a zsidó lélek mélységei felett.

Ugyanekkor mennyire más a jellegzetessége és hangulati összetevője például a *pécsi* vagy az *eperjesi* zsidó településeknek.

Mi e sorokban csak azokat a városokat emeljük ki, amelyek eredeti és értékes megnyilvánulásokat hoztak létre, valamint tipikusan jellemzőek a magyar zsidóságra. Ezért kell mindenekelőtt szólnunk – még ha csupán néhány szóval is – *Budapestről*, amelynek megmagyarosodása, fejlődése elvitathatatlanul a zsidóság érdeme is. A provinciális sváb városkába mi, a nyugati és keleti zsidó apák gyermekei szintén a magyar gondolat tégláit építettük, és kitártuk ablakait, hogy Európa világhossza beáradjon.

Ha kövei vallani tudnak, akkor rólunk is beszélnek, mert adtunk e városnak szorgos iparosokat és kereskedőket, áruházakat és füstölő gyárakat; megtöltöttük a színházakat és hangversenytermeket lelkes publikummal, adtunk fogékony és hívő tábort minden nagy és nemes törekvésnek, adtunk művészeket, írókat, tudósokat, akik dicsőséggel koszorúzták meg a magyar nevet – s ha adtunk amerikai civilizációt, itt-ott hangosságot, néhol talán nyegle cinizmust – de adtunk kultúrát és emelkedett szellemeket is, akik könyvtárak mélyén ülnek vagy a laboratóriumokban műszereik fölé hajolnak, nemzedékek eposzi soraként, a szatócsboltól az egyetemi katedráig. Ekként szolgáltuk a szellemet legjobbjainkban és ha ma az Európán végigrángó föld-rengés kivetni készül bennünket a magyar tájból, mely hazánk és anyánk nekünk is, mi a rögöket hívjuk tanúsággul, amibe apáink csontja keveredett el – s amikor történelmünk ősi vándorbotját nyomják kezünkbe, megállván az országutakon, a Másik és az Örök Magyarországhoz, a Szellem és a Szabadság Magyarországhoz fordulunk, amelyből nincs erő, hogy kitilthassanak.